

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

אמא, בית, זהות ושאר ירקות עיון בסיפורו של סמי ברדוגו "חיזו בטטה"

מאת שלמה הרציג, מפמ"ר ספרות

אין כמו הבית "הקוסם מארץ עוץ"
ל. פרנק באום

בצד ההנאה שבקריאת סיפורו של סמי ברדוגו "חיזו בטטה" (ילדה שחורה, בבל, 1999, עמ' 36 – 49), מעורר הסיפור, כבר מראשיתו, אי נחת לא מעטה, כמו גם כמה שאלות/תהיות לא פשוטות. ראשית, כותרת הסיפור; זו יוצרת תחילה את הרושם שהיא מכוונת, מן הסתם, לדמות המרכזית ביצירה המכונה 'חיזו' (גזר במרוקאית), ואשר לשמה הוצמד כינוי הגנאי 'בטטה' (תפוח-אדמה בערבית), וזאת מסיבות שקל לשער. הכינוי 'בטטה' נושא עמו שובל קונוטאטיבי ידוע של: עצלות, עודף משקל, כבודות תנועה, גמלוניות, וכיו"ב. (ספרות היידיש, אגב, עשירה בדוגמאות של כותרות סיפורים המצרפות את כינויו של הגיבור לשמו. למשל, "פישקה החיגר" למנדלי מוכר ספרים, "טוביה החולב" לשלום עליכם, "גימפל תם" ליצחק שבביס-זינגר ועוד). אך הקריאה בסיפור "חיזו בטטה" תגלה שמדובר, למעשה, בשתי דמויות נפרדות זו מזו (ובעצם, שלוש), שני אחים - בנים לאם חד-הורית קשת-יום החיה בפריפריה שהיא, כמו האם עצמה, חסרת שם וזהות מוגדרת - המנוגדים מאד באופיים ובתכונותיהם. הראשון, הריהו אדוארד הבכור (המכונה 'חיזו'), מספר הסיפור, בן השש-עשרה שנולד כשלוש שנים לפני אחיו שמעון (המכונה 'בטטה'). ולמרות זאת, אין ל'נפרדות' הזו כל רמז בכותרת הסיפור (למשל, פסיק המפריד בין 'חיזו' ל'בטטה' או 'חיזו ובטטה' כמקובל בסיפורים ששני גיבורים במרכזם).

שנית, משפטי הפתיחה של הסיפור לוקים בכשל לוגי ברור: "אמי מגדלת אותי ואת אחי כבר שש-עשרה שנים. אחי בן שלש-עשרה וחודשיים, קטן ממני כמעט בשלוש שנים." (שם, עמ' 36). למותר לציין, ששני המשפטים סותרים זה את זה ואינם עולים בקנה אחד עם ההיגיון ה'חישובי' הפשוט. האם אינה יכולה, כמובן, לגדל את שני בניה במשך שש-עשרה שנים, ובה בעת ללדת את בנה הצעיר כשלוש שנים לאחר לידת הבכור, שגילו בעת הסיפור הוא, כאמור, שש-עשרה. אגב, ב'קריאה לאחור' מתברר שהמילה 'מגדלת' בסיפור היא דו-משמעית, כיוון ששני ילדיה הם, כאמור, שני מיני ירקות: גזר ותפוח אדמה.

שלישית, מה משמעות העובדה ששמה של האם אינו נזכר כלל בסיפור? האם מופיעה רק בכינוי השייכות שלה בפי בנה, מספר הסיפור, "אמא שלנו" (או סתם 'אמא'), וכן מוזכרות הקריאות שקוראים לעברה ילדי השכונה, כמו גם פניות המבוגרים אליה. וראה זה פלא, כינויה שלה בפי כול זהה לשמות שני בניה, וליתר דיוק לצרוף של שני 'שמות החיבה' שלהם: "חיזו בטטה".

רביעית, מיהו אביהם של שני הילדים גיבורי הסיפור? מדוע אינו נזכר כלל במהלך עלילת הסיפור?! באילו נסיבות נולד שמעון, והרי משפט הפתיחה בסיפור רומז לכך שהאם מגדלת את ילדיה לבד כבר שש-עשרה שנה!?

ניתן להמשיך ולהעלות תמיהות מתמיהות שונות ביחס לפרטי עלילת הסיפור, אך נסתפק באלו שכבר הועלו, כיוון שהתשובה לכל השאלות והתמיהות נעוצה בפואטיקה ובתמאטיקה הייחודיים של הסיפור "חיזו בטטה", כמו גם באלה של קובץ הסיפורים ילדה שחורה כולו. יאמר מיד שהסיפורים בספר אינם 'סיפורים ריאליסטיים' במובן המקובל של המונח, אף לא סיפורים נטוראליסטיים-סנטימנטאליים כמקובל בחלק מסיפורת המחאה ה'מזרחית'. למרות תיאורי מציאות החיים הפריפריאלית הקשה ולשון העגה ההמונית-המשובשת בפי מרבית הדמויות בספר, ניכר בו היטב שסגנונו המאופק-רגשית נוטה, ולו במעט, אל ההזוי, הגרוטסקי, הסימבולי

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

וכד', אפיוני כתיבה המוציאים את פרטי הטקסט מידי פשוטם. כמו רבים מסיפורי ספר הביכורים הזה של סמי ברדוגו, גם הסיפור "חיזו בטטה" מפנה את מבטו האירוני-המפוכח אל היחסים בתוך המשפחה שהיא "תמיד חסרה, פגומה, נעדרת אב או אם", כלשון השער האחורי של הספר, אלא שנושאו של סיפור זה שלפנינו הוא ספציפי יותר וניתן להגדירו כ"מלחמה על הבית" (ושמא הבית המזרחי?). הבית, לא רק במובנו החומרי והכלכלי, אלא הבית כעולם של שפה, מנהגים ואורח-חיים, שאינם מתגלמים דווקא בגינוני דת ומסורת נשגבים, אלא בחיי היומיום הבסיסיים והפשוטים ביותר (ראו, למשל, שמירת הביצים והירקות מתחת למיטה).

במוקד עלילת הסיפור "חיזו בטטה" מאבקי ההישרדות של משפחה "מרוקאית" חד-הורית קשת-יום הנאבקת על קיומה בתוך מציאות חברתית-כלכלית לא פשוטה. אלא שבמקום להבליט את קשיי הקיום היומיומיים, או לחילופין להציג את ה'יופי' והאחוזה שבמשפחה המזרחית המסורתית, כמקובל בספרות האתנוצנטרית המגויסת, נראה כי המחבר מתאמץ דווקא לטשטש את אלו, ומעמיד כתחליף להם איזו אמת קיומית ופסיכולוגית מסוג שונה.

ניתן לומר שכבר בפסקת הפתיחה של הסיפור "חיזו בטטה" (עמ' 36 – 37) נרמזות מרבית המגמות הפסיכולוגיסטיות והתמאטיות האופייניות לסיפור כולו. טכניקת הכתיבה ה'פוליונית' המשלבת בין נקודת מבטו של מספר בגוף ראשון למובאות מדברי אמו מאפשרת לקורא הכרות ראשונית, אך משמעותית, עם אם המשפחה, ויותר מכך הצצה לנבכי נשמתו של המספר עצמו, כפי שאלו נחשפים במהלך הסיפור. משפטי הפתיחה הפרדוקסאליים של הסיפור (שכבר צוטטו לעיל) מרמזים על סירובו של המספר לנתק את חבל הטבור הסימביוטי הקושר בינו לבין אמו ובינו לבין אחיו הצעיר. בה בעת מסגירים המשפטים הבאים בפסקה את החיבור המאלף, בספרות ובחיים, בין אמהות לבין תזונה: "...מאז החליטה אמי שכוחי בעיני, ודאגה להאכיל אותי גזר. גזר מגורד, גזר מרוסק, מבושל, צלוי, אפוי ומיץ גזר." (עמ' 36) וגם: "היא הבינה שחשוב להכיל אותו (את שמעון, האח הצעיר – ש.ה.) היטב ובעיקר בהרבה תפוחי אדמה" (עמ' 37).

כבר מתחילת הסיפור מסתמן גם השוני העמוק בין שני האחים אדוארד ושמעון. בולט הניגוד בין אופיו ה'רוחני' של הבכור שבלידתו, כך הוא מספר מפי אמו: "קרנו עיני" (רמז למשה רבנו, שכזכור "קרן עור פניו", שמות ל"ד 29, כשירד עם לוחות הברית), לבין אופיו הגשמי ה'ארצי' של האח הצעיר: "כשנולד אחי שמעון הוא היה בריא וגדול, הרבה היה מה לתפוס אצלו, אמא תמיד אומרת" (עמ' 36 – 37). ראוי לשים לב, כבר בפתיחה, לדומיננטיות של האם בתודעתו של המספר. את הניגוד בין האחים מייצגים גם אופי שמותיהם (לועזי מול עברי), הירק השונה בצורתו ובטעמו המייצג כל אחד מהם (גזר לעומת תפוח אדמה), הסטאטיות והפסיביות הנרמזים בתיאור עיני המספר ש"לא הנידו עפעף" גם בטקס ברית המילה (ספק ביטוי של עצמה, ספק פגם גופני שמדאיג את האם), ויהפכו בהמשך למאפיין אישיותי שלו, מול האח הצעיר, הבריא והדינאמי שמעון, שיתברר במהלך הסיפור כטיפוס שרירי-ספורטיבי וגם מרדן בנשמתו.

המשך הסיפור יעצים ויחדד את ההבדלים בין שני האחים. אדוארד-חיזו הוא הרואה שכוח בעיניו (הנביא? האמן? אך אולי דווקא סרבן הסתכלות על המציאות החומרית הגלויה, כפי שיתברר להלן?). הוא ניחן ביכולת להקפא ולזכור את תמונות החיים בתוך ראשו; "לא רק רעות" הוא אומר (עמ' 39), אך דווקא התמונה ה"טובה" שהוא מביא, ההליכה המשותפת הביתה לאחר הניקיון בקופת החולים, חושפת את שורשי תסכולו ותחושות הקיפוח הסמויות שלו אל מול אחיו הצעיר המצטייר במהלך הסיפור כאח המועדף על האם.

למרבה האירוניה, ולמרות תסכולו אל מול אחיו הצעיר, אדוארד אינו מעוניין כלל בשינוי דפוסי החיים של המשפחה. הוא מעיד על עצמו בעקיפין שהוא צייתן וסתגלן ומעדיף להתמכר

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

לשליטת האם בחייהם מתוך תחושה, מוצהרת לפחות, שאלו החיים הטבעיים והנכונים עבורם. את תמונת עולמו שלו הוא משליך לרוב על המשפחה כולה באמצעות דיבור בגוף ראשון רבים: "...ולא הרגשנו שחסר לנו הרבה כי אמא שלנו עשתה הכל בשבילנו..." (עמ' 40), "להגיד לנו כל הזמן חיזו תעשה את זה ובטטה אל תלך שמה זה בנשמה של שלושתנו..." (עמ' 41). אדוארד הוא גם הנער הרגיש והסגור החרד לדימויו העצמי בעיני הסובבים אותו: "לפעמים אני מרגיש שרק בושה הוא עושה לי, למרות שהוא מתנהג נורמאלי ומשחק עם חברים ועושה את הספורט שלו" (עמ' 40).

לעומתו שמעון-בטטה, שכלל איננו 'בטטה', מצטייר מתוך הסיפור, ובניגוד לאחיו, כאיש הגוף התחרותי המנסה לשבור את השיאים של עצמו בריצה ובקפיצה למרחק בחצר הבית, למרות הזהרותיה של אמו (עמ' 38). 'שימון', כך בפי אמו, הוא גם המסתכל על סביבתו הקרובה ובוחן אותה בפיכחון אכזרי. הוא זה המביא פנימה אל הבית את בשורת החיים האחרים הקיימים מחוצה לו, וכך הוא אומר לאחיו הבכור: "מה אתה יודע, סקייטבורד זה אחלה", "שבת על הים זה הכי טוב", "עוף עם גבינה זה טעים אידיוט" ... (עמ' 39). לשון אחר, דווקא האח הצעיר מכוון לעצמו זהות מקומית-עכשווית (פעם קראו לה 'צברית') באמצעותה הוא מנסה לפרוץ אל מעבר לגבולות עולמה המסורתית-הישן של אמו. בתגובה להתגריות של בטטה, חיזו הרגיש והחרד לדימוי הבית והמשפחה בעיניו, מתפרץ כלפיו בזעם: "שתוק יא חתיכת בטטה" (עמ' 39). מובן ש'שימון' איננו שותק ואף מלגלג על שמרנותו וקיפאונו של אחיו הבכור, ובכך מעצים הוא את רגשי הנחיתות של המספר, שגם דימוי הגוף שלו הוא "כמו לולב כפוף" (עמ' 39).

ניכר באדוארד שהוא מקנא באחיו הצעיר, החברותי: "בצחוקים שלו עם חברים" (עמ' 41), השרירי: "הוא ילד בריא עם שרירים מאורכים ודקים ברגליו ובידיו... לי אין..." (עמ' 38), השזוף, האנרגטי וה'נורמלי': "תמיד נורמלי הילד הזה, ואני רוצה לחשוב שגם אני רגיל, אבל כשאני משווה את עצמי אליו מצלצלות בתוכי סטירות לחי" (עמ' 41). הקנאה של הבכור בצעיר בולטת גם בדרך בה הוא מתאר את יחס האם אליהם. כך, למשל, בסצנת השיבה של בני המשפחה מיום הניקיון בקופת-החולים (שכבר הוזכרה לעיל), המספר מנסה להפריד בין אמו לאחיו החבוקים והמחייכים (עמ' 39). כדאי לתת את הדעת גם לדברים שאומר המספר על כך שהאם למדה לחסוך בדיבורים ו"בחיוכים שלה אלינו ובמגעים לא הכרחיים" (עמ' 40). כאמור, הקימוץ בחיוכים ובחייבוקים לא ניכר ביחסה של האם אל בנה הצעיר שמעון (עמ' 39). יתר על כן, דווקא בשל היות בטטה ה'ילד המועדף' על האם יש לו היכולת, שאיננה נחלתו של חיזו, להתנגד לתכתיביה של אמו. הוא זה "היודע לצעוק ולהתעצבן כשהוא נתקל במנהגים של אמא" (עמ' 41).

נראה כי רגשי הנחיתות ותחושות הקיפוח הסמויות של המספר מתעצמים על רקע תחושת ההעדר של תכונות "שמעוניות" גבריות. דימויו העצמי ה'חלש' מוביל אותו להיצמדות אל הטריטוריה הבטוחה שלו – הבית; ובתוך הבית, לניסיונות בלתי פוסקים לרצות את האם ולהצדיק אותה בכל מצב, כדי לזכות בהערכתה (ראו, למשל, עמדתו בעת הקונפליקט החריף בין 'בטטה' לאמו, לאחר שבירת הביצים שמתחת למיטתה, עמ' 42). הצרוף 'בית' - 'אמא' הוא אפוא מקור כוחו וזהותו הבלעדיים של המספר והוא אוחז בהם בחוזקה בכל פעם שאחיו הצעיר מנסה לפגוע בו. כאשר שמעון מקניט את אחיו הבכור ומכנה אותו "בטטה אדוארד" (עמ' 39) נפגעת מאד תחושת הביטחון שלו והוא נצמד בבהלה לזהותו ה'חיזואית' המוכרת לו, תוך ניסיון להתחזק מכוחה של השגרה המוכתבת על ידי האם: "ולרגע הייתי מרגיש לידו הכי שמן בעולם, ונצמד לחיזו הדק שלי ומנסה להאמין שאי אפשר להחליף זהויות ואולי רק שמות או כינויים, שגם הם לא יכולים להשתנות כי הם בתוכנו מרגע שאמא שלנו החליטה ככה, כי להחלטות של אמא היה כוח שלא יכולנו לשבור אף פעם." (עמ' 40)

ניתן לסכם ולומר שאופיו של המספר ודפוס היחסים האדיפאלי בינו לאמו מבנה את זהותו ומכתיב את התנהגותו לאורך עלילת הסיפור כולו, כמו גם את 'פרשנותו' למציאות חייו וחיי

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

משפחתו.

מובן שהקביעה הנחרצת של המספר אודות כוחה הבלתי מעורער של האם לא תעמוד במבחן המשך עלילת הסיפור, אך היא איננה עומדת גם במבחן התנהגותו היומיומית של 'שימון' המסרב להשלים עם הסטנדרטים המשונים-בעיניו שמנהיגה האם בביתם. האח הצעיר מחציף פנים כנגד אמו המחזיקה את הפירות, הירקות, והביצים מתחת למיטתה. נוהג מסורתי זה בדור ההורים, מתקבל כמוזרות מקוממת בקרב הצעירים החיים את מציאות החיים המודרנית (וכאן ראוי לשים לב לא רק למשמעות הליטרלית הפשוטה של ה"מוזרות" הזו, אלא גם למשמעותה הפסיכואנליטית-הסימבולית של החזקת הירקות=בניה מתחת למיטתה).

כאשר האם מתפרצת בחרפות וגידופים כנגד בנה הצעיר על ששבר בטעות את הביצים בעת ששטף את הרצפה עונה לה הבן הצעיר באותה מטבע לשוני שספג ממנה: "...תלכי קיבינימט עם הביצים שלך" (עמ' 42) (אגב, גם הביטוי "הביצים שלך" נטען כאן במשמעות סימבולית ידועה). בנוסף לשתי תבניות הביצים שניפץ "בלי לשים-לב" (עמ' 41) נוטל 'שימון' גם שני מלונים מתחת למיטתה של האם (פירות נשיים סימבוליים?) מטיח אותם ברצפה ויוצא בזעם מן הבית. זהו הביטוי החריף ביותר בסיפור למרד הגלוי בשליטתה המוחלטת של האם בגורל ילדיה, וגם הביטוי המובהק ביותר לפער הדורות בין האם לצעיר בניה המעורה, כאמור, יותר מהבכור בהוויית החיים שמחוץ לבית. אלא שחיזו הבכור מסרב להשלים עם התנהגותו הבוטה של אחיו הצעיר, הפוגעת קשות בעיניו בסמכותה המוחלטת של האם ובתמונת העולם ה'תקינה' של הבית. הוא רודף בצעקות אחרי בטטה במדרגות, אך דברי הנאצה שלו אינם משכנעים: "...כלום אתה לא יודע לעשות, רק צרות יא בטטה" (עמ' 42). משפט הסיום של הפסקה: "אבל הוא היה כבר רחוק ולא שמע" (עמ' 42) מרמז אולי לכך, שהמרד הגלוי של שמעון באמו מהדהד גם בלבו של האח אדוארד הממושמע, וההבדל בין שני האחים הוא בכך ששמעון מסתכל יותר ממני" (עמ' 39).

ובכלל, כדאי לומר שניתן 'לקרוא' את דמותו הארצית של 'שימון', לא רק כניגודו המוחלט של אדוארד הבכור, אלא דווקא כמין אלטר-אגו מודחק של המספר, מעין קול פנימי שלו, המבטא את המגמה המרדנית הנסתרת של האח הבכור. הצייתן וה'טוב' באמו השתלטנית (כן, ההקרבה והשתלטנות הן תכונות אימהיות אופייניות גם לאם ה'מזרחית', ולא נטיה מזרח-אירופאית דווקא. גם היעדר שמה של האם מחזק את ה'אוניברסאליות' שבדמותה, כמו גם את עובדת היותה 'אמא' בלבד עבור המספר, ולא שום דבר אחר). אלא שמגמה מרדנית זו של המספר מוכחשת ומודחקת על ידו במערך היחסים האדיפאלי שהוא מקיים עם אמו, והוא משליך אותה על אחיו הצעיר בלבד. לשון אחר, ניתן לראות את חיזו ובטטה כשני מיני ירקות המסמלים במרקמם השונה את יחסי המשיכה-דחייה שמקיים המספר עם אמו (וראו גם הסיפור "שוק" באותו הקובץ). כך, למשל, ניתן להצביע על קולו של שמעון כסוג של "התגלות" או הארה פנימית שחוה המספר בחצר ביתו: "רק פעם אחת, כשישבתי על כסא פלסטיק בחצר בזמן שאמא הלכה לחנות, שמעתי אותו אומר לי, "עד מתי נחיה ככה?" ואני נבהלתי כאילו דיבר אלי במילים שאסור לדבר בהן, כאילו הראה לי אור שאסור לראות---שישתוק כבר, למה אלוהים לא לימד אותך לשתוק קצת..." (עמ' 40, כל ההדגשות במאמר הן שלי, ש.ה.).

שמעון לא רק שאינו שותק, אלא שבהמשך הסיפור הוא אף חושף בפני אחיו הבכור, סרבן ההסתכלות, צדדים 'אפלים' בדמותה המושלמת של אמו. כך, למשל, הוא מראה לו את נקניק הסלמי שמסתירה האם מאחורי כתונת הלילה בחדר השינה שלה (כזכור, לאחר פיטוריה מעבודתה מאכילה האם את ילדיה בקביעות בפרוסות לחם שחור מרוחות בגבינה לבנה ובצלים ירוקים שגידלה במו ידיה בחצר ביתה. הכריכים הללו ערבים לחיכו של המספר, אך מאוסים על אחיו הצעיר שמעון). הנקניק המוסתר הזה יכול לבטא לא רק את חולשותיה הגסטרונומיות של האם, אלא להוות גם סמל פאלי המרמז על 'חיים אחרים' של האם שלילדיה אין חלק בהם, והמספר (הבלתי מהימן, מסתבר) נאלץ להודות לחרדתו ש"אף פעם לא ידענו מה היא עושה

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

שם לבדה כשאנחנו לא שם" (עמ' 44). אך כיון שממילא היו אלה השעות בהן נמצאו הילדים בבית-הספר לא נפגע דימוי הבית והאם המקודשים בעיניו. גם את ה'תגלית' הזו של שמעון בחדר השינה של אמו הוא פוטר ב"תעזוב את זה שימון, תעזוב" (עמ' 44).

מאבק הכוחות הזה בין הרצון לשמר את הסדר הקיים בבית תחת חסותה של האם אל מול הרצון לפרוץ החוצה אל מרחבים אחרים הוא אולי הקונפליקט המרכזי בסיפור "חיזו בטטה". כמעט לאורך הסיפור כולו מתאמץ המספר להציג את משפחתו הגרעינית כישות אחת שלמה בלתי ניתנת לשינוי ולהפרדה, לא בתוכה ולא מן הבית שבתוכו היא גדלה (העדרו המסתורי של האב לא נזכר אף ברמז, מן הסתם, כדי שלא לפגוע ב'שלמות' זו). אשר על כן, הצירוף 'חיזו בטטה' מבנה זהות משפחתית מונוליתית, על-זמנית כמעט, בין שני האחים והאם, שילדיה נתפסים בעיניו=בעיניה כחלק בלתי נפרד ממנה: "אמא שלנו לא מכירה ולא מתעניינת באיש מלבדנו" (עמ' 37), וככזו היא נתפסת גם על ידי סביבתה החיצונית, כפי שתואר לעיל בתחילת המאמר. אלא שלהוותו של המספר הן הכוחות ה'פנימיים' (בתוך המשפחה) והן הכוחות ה'חיצוניים' (החברתיים-כלכליים) מאיימים על הסדר שהתגבש בבית. הם מכניסים חרדה בלבו של המספר, ומאלצים אותו להתמודד עם מציאות חדשה ולא מוכרת לו.

ראשיתו של תהליך הפרידה (האומנם פרידה?) המורכב מן האם ומן הבית הוא בנסיעת שני האחים לחתונה בעיר הגדולה. היציאה מן הבית מתרחשת, שלא במקרה, לאחר העימות הקשה בין שמעון לבין אמו. מסיבות לא ברורות אין האם מצטרפת לבניה ביציאתם לחתונות הקרובים והשכנים. "היא לא יכולה ללכת, ואנחנו יודעים את זה" (עמ' 42) אומר המספר, ואינו מפרש אם בסיבות כלכליות מדובר או באחרות. האם מפקידה את מעטפת הכסף בידי בנה הבכור במילים: "תתן את זה לאבא (למד פתוחה – ש.ה.) כשאתה נכנס" (עמ' 42), ובכך מאצילה עליו מסמכותה כראש המשפחה.

ואמנם לראשונה בסיפור פורש אדוארד את חסותו על אחיו הצעיר, ויחד הם מפליגים ברוב טקס והדר אל העיר הגדולה. הנסיעה במונית ה'ספיישל' שמזמינה עבורם האם מתוארת כחוויה אקסטטית של גילוי שכינה כמעט. האורות, הצבעים והמראות הנגלים לעיני המספר במהלך הנסיעה מטעינים אותה במטענים חווייתיים בלתי מצויים המכניסים התרגשות וחרדה בליבו של המספר; התרגשות בשל החידוש שביציאה מן הבית אל טריטוריות זרות ונופים קסומים וחרדה (אימהית?) לגורלו של אחיו הצעיר העדין והיפה שעלול ליפול טרף לשיני העולם החדש והלא מוכר של ה'חוץ' (עוד איום על שלמות הבית): "ברגעים כאלה אני מרגיש שיש לי אחריות עליו, למרות שאנחנו מוגנים בתוך המונית אני פוחד עליו, יש לי פחד שאני לא אחזיר אותו הביתה לאמא. אני חושב שבנסיעות האלה אני באמת מרגיש שאני האח הגדול ששומר על הקטן, כי כשהוא מסתכל החוצה מתוך המונית הוא נראה לי הכי תמים בעולם והכי עדין ויפה, קצת כמו נסיך קטן שיוצא מהמבצר שלו אל העיר הגדולה כדי שכולם יראו את הזוהר והתמימות והיופי שלו, ואני נזהר עליו שלא יקטפו לנו אותו ושלא יפצעו בפרי הטהור." (עמ' 43)

האמביוולנטיות הרגשית שבתיאור הנסיעה במונית משקפת את הקונפליקט הפנימי בנפש המספר. מצד אחד בולטת בקטע המשיכה אל המציאות האחרת שמחוץ לבית הקוסמת לו במראותיה, אורותיה וצבעיה, ואשר אותה הוא משליך גם על אחיו הצעיר שמעון (דווקא מחוץ לבית מקבל שמעון יופי וחסן שלא נראו עד כה, ודווקא הפחד שמא לא יחזירו לאמו, אליה הוא כביכול שייך, מעיד על רצונו המודחק של חיזו לשבור את המסגרת הביתית). מצד שני ניכרת תחושת הנאמנות העצומה של המספר לאמו ולבית אמו, אליהם הוא קשור בעבותות רגשיים חזקים. כל ניסיון 'בגידה' באם כרוך אצלו בחרדות וברגשי אשם חזקים.

ברקע תיאור הנסיעה של ה'נסיך' "שיוצא ממבצרו" מהדהד הפתגם האנגלי: 'ביתי הוא מבצרי', אלא שהנסיעה ה'סינדרלית' במונית מהווה רמז מטרים להתערערות כוחו של הבית להחזיק את הדרים בו. נראה כי דווקא משום כך מחזק לעצמו המספר, בבוקר המחרת, את תחושת

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

הקשר והשייכות שלו ושל אחיו אל הבית ואל האם: "רק במונית אני מרגיש ככה, כי כשאנחנו חוזרים הביתה בלילה וקמים בבוקר למחרת ללכת לבית-הספר אני כבר לא מרגיש את זה ורק רואה את השמעון הרגיל, שהוא חלק מאמא שלנו וממני בתוך הבית. ואת הבית אני חושב שאנחנו אוהבים יותר מכל דבר, אני שמעון ואמא לא יכולים בלעדיו..." (עמ' 43), אלא שההתקשות הילדותית-משהו של המספר להקפיא ולשמר את הקיים איננה משכנעת. אפילו התיאורים הבאים באותה פסקה בסיפור של נקודות התצפית השונות והטריטוריות הנבדלות של כל אחד מבני הבית (עמ' 43 – 44) יותר משהם משקפים את האחדות המשפחתית והשייכות לבית, כפי שמנסה המספר לטעון, הם מצביעים על זהויות נפרדות. לכך מצטרפת עדותו הפרדוקסאלית של המספר עצמו: "אין דבר שאני רוצה יותר לשמר מהרגע הזה ומהבית שלנו. זה משייך ממני את מה שמתרחש בתוכו בדרך כלל." (עמ' 44). ואמנם האירועים הבאים מבשרים את נפילתו הקרובה של הבית במתכונתו הקיימת.

האבן הראשונה הפוגעת בבית מבחוץ היא פיטורי האם מעבודתה כמנקה בקופת החולים, פיטורים המובילים בהכרח לירידה ברמת החיים של המשפחה ולהידרדרות במצבה של האם. אם כי ייתכן שפיטוריה דווקא נבעו מהידרדרות במצבה הנפשי, כפי שעשוי להשתמע מ"אשה אחת שבאה לבקר אותה כמה פעמים אמרה שהיא מפסיקה לעבוד ושהיא תקבל קצבה בשבילנו" (עמ' 44). לדברי האם, שנשארה בביתה, מהווים הבצלים הירוקים שהיא מגדלת, מכאן ואילך, בחצר הבית את הבריאות הגדולה ביותר שהיא יכולה לתת לילדיה (לאן נעלמו הגזר ותפוח האדמה, האם יש בכך רמז נוסף לשחיקה בתפקודיה כאם?!), אך היא עצמה נעשית חולה ומתעוררת בלילות בשל כאבים גופניים או נפשיים מהם היא סובלת (עמ' 45). אדוארד הרגיש והחרד לשלומה של אמו, שהיא עדיין בעבורו עמוד התווך של הבית, מרגיש חסר אונים בעמידתו לפניה בלילה, ובשל כך הוא אומר: "...לא יודע כמה זמן חיכיתי עד שנרדמתי והתעוררתי בבוקר, וזכרתי מה קרה בלילה, ומיד הכרתי את עצמי לשכוח." (עמ' 45) הסירוב להתעמת עם מכאוביה של האם יש בו מן הילדותיות של טרום התבגרות, אך יש בו גם ראשיתה של ההכרה באי נצחיותה של האם ובאי היכולת להקפיא את המציאות, שהיא דינאמית והפכפכה מטבעה.

השבר הגדול בבית ובמשפחה מתרחש כאשר מתברר למספר, ביום בהיר אחד, שאמו ברחה בריצה אל הפרדסים. נראה כי כשל כוחה של האם לשאת לבדה במעמסת החיים, ובנה הבכור, שעד כה טיח את המציאות המשפחתית הקשה, באמצעות נטייתו להקפיא את תמונות המציאות ולפרשן כרצונו, נאלץ לעמוד מול אמת חדשה וכואבת. אך רגע המבחן הקשה של חיזו הוא גם רגע ההתבגרות שלו. ברגע הקריטי מסתבר ששמעון צעיר מכדי לקחת אחריות ולפעול. בטטה מסתובב סביב עצמו, מזיע בכל הגוף ובוכה. דווקא האח הבכור אדוארד הפסיבי-עד-כה מתעשת, מתגבר על חולשתו ("הרגשתי חלש בכל הגוף...לא היה לי מקום להכניס לתוכי דאגה למישהו נוסף", עמ' 45), ומנהל את מבצע ההצלה של האם. הוא שולח את אחיו הצעיר לכיוון אחד ורץ בעצמו לתוך הפרדס מכיוון נוסף. שניהם יחד קוראים בכל הכוח לאמם, אך קולו של שמעון חלש מזה של אחיו הבכור. כל הסימנים מצביעים על התגברות כוחו של חיזו לעומת זה של בטטה.

בסופו של דבר נמצאה האם על ידי פרטן השכנה. גם שמעון מקדים להגיע אליה, אך מי שפועל ראשון הוא דווקא המספר המסייע לאמו להתרומם למצב ישיבה בעוד אחיו מביט חסר אונים במחזה. חשוב להדגיש שהשינוי שחל בחיזו והמעבר מפסיביות לאקטיביות איננו מהלך שרירותי בסיפור, אלא 'קפיצת-מדרגה' בתהליך אישיותי שניצניו נזרעו כבר קודם לכן (כמתואר לעיל). בשלב זה אדוארד עדיין זקוק לאחיו שמעון כדי לשאוב ממנו כוח (עמ' 46). גם ביטחונו בעצמו איננו מרקיע שחקים, והוא מציין פעמיים בפני האם: "(גם) שימון פה" (עמ' 46), כדי לשכנעה לשוב הביתה, אך ברור שמה שהשתנה בו. סימני נחרצות ואסרטיביות מסתמנים בו הן בדבריו לאמו והן בהוראותיו לאחיו הצעיר והמבוהל שמעון: "בוא תעזור לי מהצד השני" (עמ' 46). סצנת ראי מהופכת לתמונת החזרה מן המרפאה בה נאמר לאדוארד על ידי שמעון ואמו: "בוא מהצד השני" (עמ' 39).

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

כדאי לשים לב גם למילותיה של האם בסיטואציה: "אדוארד, חיזו שלי, העיניים כואבות ליי" וכן: "חיזו בטטה, ילד קטן שלי, לא יכולה יותר" (עמ' 46). קריאה זהירה בטקסט תגלה שלפנינו למעשה הצהרת פרישה של האם מן ה'שלטון' בבית (ניתן להיזכר במילותיו האלמותיות של מנחם בגין: "לא יכול יותר", ופרישתו מראשות הממשלה לביתו, בשנת 1983, לאחר מלחמת לבנון הראשונה), שהיא בה בעת גם טקס ההכתרה של יורשה. כזכור, הצרוף 'חיזו בטטה' הוא במקור כינויה של האם בפי כול. כעת האם מעניקה את כינויה לבנה הבכור חיזו, הלוא הוא אדוארד (במקור, אגב, השם אדוארד מציין שושלת ארוכה ומפוארת של מלכי אנגליה), ובכך מסמנת אותו כיורשה החוקי (גם הכינוי בו היא מכנה אותו 'ילד קטן שלי' יכול להעיד למי נתונה חיבתה האמיתית). והוא, חיזו, אמנם יקבל עליו את התפקיד (היזכרו נא, כמה חרדה מלאה את לבו של חיזו בעבר, כאשר אחיו כינה אותו "בטטה"). המעגל נסגר, מי שכוחו בעיניו הוא זה שיתפוס את מקום זו שעניה כואבות ואינה יכולה להמשיך עוד בתפקידה בניהול הבית.

ואמנם מכאן ואילך, הבית כבר איננו כפי שהיה. לאחר שובם אליו משתלטים על הבית ועל האם, לפרק זמן קצר, לפחות, השכנה פרטן ושני החובשים הצעירים מהאמבולנס שהיא הזעיקה על דעת עצמה. האם כבר איננה שוררת בביתה והיא מתמסרת לחלוטין, כך בעיני המספר, לידיהם של החובשים בחלוקים הלבנים ומותירה אותו בתחושות חזקות של בלבול ומבוכה: "אני עמדתי בפתח והסתכלתי על אמא שלי משוחררת מכל מי שלידה, מאיתנו ומכל הבית הזה..." (עמ' 47). נכון אמנם שבשבועיים הבאים, בפרק הזמן שלפני אשפזה, נדמה שהאם ממשיכה לנהל את הבית כרגיל. היא מטילה משימות עבודה על ילדיה והם מבצעים אותם ומדוחים לה, אך ברור לחלוטין, גם למספר, שאין זו אלא שירת הברבור, שלפני הוצאתה הסופית של האם מן הבית: "היה לנו רע להתנהג ככה כי ידענו שזה לא רגיל" (עמ' 48).

התחושות הקשות של תסכול וחוסר האונים שחווה המספר עם פלישתם של הזרים לביתם-מבצרם אופייניות לרגעי משבר ותקופות מעבר והוא חיזו מתבטל בפני "הסמכות הלבנה בחלוקים" (עמ' 48). הכוחות הזרים הללו מאיימים לנפץ את העולם האינטימי והסגור שבנה המספר בתודעתו מתוך 'שיתוף פעולה' עם אמו. מולם הוא עומד בתחושת אפסות גמורה: "הרגשתי שהם ההוכחה לכישלון שלנו מול החיים" (עמ' 48). יש בכך משום הודאה בכישלון אורח החיים ה"פרימיטיבי" מבית מדרשה של האם.

גם פרשנותם של החובשים להתרחשויות בפרדס שונה לחלוטין מראיתו של המספר. המבט שלהם הוא "מקצועי", חיצוני ומנוכר וההבחנה שלהם בדו"ח היא "ניסיון להתאבדות". על כך אומר המספר "ידעתי שהם לא מפרשים נכון את כל מה שקרה" (עמ' 48). המספר עצמו איננה מציע גרסה חלופית לזו של החובשים, והשאלה איננה מי מיטיב להבין נכוחה את המציאות, אלא מהי האם עבור כל אחד מהצדדים. גם מנימת הדאגה והרחמים בקולה ובפניה של השכנה פרטן (עמ' 45) סולד המספר, כיון שאין אלה הולמות את דמות האם כפי שהוא הכיר אותה כל חייו.

סיום הסיפור הוא, כדרכו של סמי ברדוגו בקובץ סיפוריו ילדה שחורה, אמביוולנטי מאד. מחד גיסא, ברור כי השחרור המושלם מכבלי המציאות המצמיתה אליו עורג המספר (או, לפחות, חלק מנפשו כמה אליו), שוב, באמצעות אחיו שמעון, לא יגיע גם לאחר הוצאתה של האם מן הבית והעברתה לבית החולים (אשפוז על רקע נפשי, מן הסתם): "חשבתי שהוא מתחיל להרגיש משוחרר, שיחרור בריא שלומד לחיות עם חולה. רציתי להגיד לו שיזרים גם לי שחרור ובריאות" (עמ' 48 – 49). נהפוך הוא, הכוח האדיפאלי המשמר את סדרי העבר בבית חזק ממנו והוא נכנס ב'טבעיות' לנעליה של האם: "חשבתי איך לשמור על הבית ואיך לסדר אותו כדי שייראה כמו תמיד" (עמ' 49). כבעל(ת) הבית הוא עורך סיור בבית כדי להתרגל אליו שוב בתוקף מעמדו החדש. לאחיו הצעיר עונה חיזו מתוך חדרה של האם ופוקד עליו להניח את המכתבים שהגיעו בדואר על השולחן. הוא אף צופה בסיפוק של עקר(ת)-בית בתבנית הביצים ובקערת העגבניות החצי ירוקות חצי אדומות שמתחת למיטת האם: "ראיתי את האור הכהה

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

שמתחת למיטה והרגשתי את הקרירות הנעימה" (עמ' 49). ובאחת, חיזו מסתגל בהדרגה לפונקציות שמילאה בעבר האם בביתם.

מאידך גיסא, ברור שהמספר מחזיק בידי כוחות נפש עצמאיים, שהתגלו, כאמור, בברור, באופן התנהלותו במשבר האם בפרדס. אלו כוחות השליטה והמנהיגות (זוכרים את האנלוגיה למשה בפתחת הסיפור?) המאפשרים לו להמשיך ולתחזק את הבית ולמנוע את התפוררותו האפשרית של התא המשפחתי. סיום הסיפור אם כן 'סוגר מעגל' ומעצים את כוחו ואת זהותו הנפרדת-לא-נפרדת של המספר מאמו ומאחיו. גם שמעון מקבל עליו את סמכותו של אחיו הבכור בבית: "חיזו אני יוצא לשחק" (עמ' 49), וניכר בחיזו היחס הדאגני-אימהי שהוא מפגין כלפי אחיו הצעיר: "בטטה לא מאוחר ו... להתראות," (שם).

ולסיום, האם אין בסיפור "חיזו בטטה", כמו גם בקובץ הסיפורים ילדה שחורה כולו, ביטויים של תסכול ומחאה אנטי-ממסדית על רקע תחושת הקיפוח העדתי של ה'מזרחיים'? האין בסיפור של המשפחה המסוימת הזו, החיה במציאות ישראלית פריפריאלית חסרת זהות מוגדרת, משום ייצוג של גורל העדה המרוקאית כולה? וודאי שהללו קיימים בסיפור ונרמזים היטב בתיאור "האשה המפחידה בשביל שלושתנו" (עמ' 37), הלוא היא המפקחת על עבודות הניקיון של האם, בפיטוריה הכואבים של האם מעבודתה המסורה כמנקה במרפאה השייכת ל"הסתדרות של מועצת הפועלים", פיטורין שהעצימו את הידרדרותה הנפשית והגופנית של האם. לאלו ניתן לצרף את "המילים של הסמכות הלבנה", הלוא הם החובשים, ש"הכוח והידע שלהם היו חזקים ועשו אותי ואת אמא שלי ואת הבית ואת שמעון חלשים ושבריריים" (עמ' 48). קשה לחשוב על משפטים חזקים מאלו, ואשר מטענם הסמנטי חורג בהרבה מעבר למשמעותם הגלויה, כדי לאפיין את הרס הבית המזרחי בידי ההגמוניה האשכנזית המודרנית. זו האחרונה מיוצגת במרומוז בסיפור גם באמצעות הקול האנונימי של אנשי הממסד המתקשרים למספר ולאחיו בשבועיים שלפני אשפוזה של האם, כדי להסביר להם היכן יהיה לאמם טוב. עליהם אומר המספר (ומאחורי הדברים עמדתו האירונית המרה של המחבר): "לא הבנתי איך כל כך מהר הגיעו אלינו אנשים מבחוץ שיודעים על אמא שלנו ועלינו, שיודעים איך לעשות טוב לכולם למרות שבקול שלהם שמעתי רע" (עמ' 48).

ויחד עם זאת, נראה לי שבחזית הסיפור עומד המבט החברתי-הפסיכולוגי על היחסים בתוך המשפחה. על כן הקריאה המועדפת עלי בסיפור היא כסיפור מרתק על פער הדורות, התבגרות, גיבוש זהות והיחלצות מדפוס יחסים אדיפאלי עם האם; היחלצות שכולה השתעבדות - ובניסוח אחר, ניצחון שכולו תבוסה במאבק על הבית - השתעבדות לכוחה המצמית של האם, סמל עולם העבר השוקע, גיבורת קובץ סיפוריו של סמי ברדוגו ילדה שחורה.

ביבליוגרפיה

ברדוגו סמי, 1999, ילדה שחורה, בבל, תל-אביב.

להעמקה ולהעשרה:

- אוריין יהודית, 12 בנובמבר 1999, "אמא שכזאת", ידיעות אחרונות, המוסף לשבת - תרבות, ספרות, אמנות, עמ' 26 - 27.
- ישראל יעל, ניסן תש"ס, אפריל 2000, "בחנק הריאליזם", עתון 77, גל' 242, עמ' 12.
- בראל ציפי, "התפתחות האישיות לפי פרויד; התפתחות האישיות לפי אריקסון", בתוך: מפגשים עם הפסיכולוגיה - מפגש שני, עמ' 23 - 48, רכס הוצאה לאור.
- נסים קובי, 2000, "כוחו של הילד הפגוע", מאזניים, כרך עד, חוב' 7, עמ' 60 - 61.
- רינון יואב, 14 בינואר 2000, "אבל עכשיו אני רק רואה אותם ושותקת ומפסיקה להסתכל", הארץ - תרבות וספרות עמ' ב 13.

משרד החינוך

המזכירות הפדגוגית
אגף רוח וחברה
הפיקוח על הוראת ספרות

- שקד גרשון, 8 בדצמבר 1999, "המלים הפשוטות שישנן, שישנן עדיין", הארץ - מוסף ספרים, גל' 354, עמ' 1, 13.
Homewood: Dorsey ,Theory The Structure of Sociological ,Turner J. 1978 .Press